

³² Откликнемся дружно все на нужды наших братьев-беженцев и братьев-воинов // Херсонские епархиальные ведомости. - 1915. - № 23. Отд. неоф. - С. 528-531.

³³ Руководство для управления общежитиями беженцев русской национальности в Одесском градоначальстве // Югобеженец. - 1915. - № 1 (1 ноября 1915). - С. 1-2.

³⁴ Общество вспомоществования бедным семействам поляков, пострадавшим от военных действий // Югобеженец. - 1915. - № 1 (1 ноября 1915). - С. 2; Латышский комитет // Югобеженец. - 1915. - № 1 (1 ноября 1915). - С. 2; Еврейский комитет // Югобеженец. - 1915. - № 1 (1 ноября 1915). - С. 2.

³⁵ Очерк деятельности Одесского отделения комитета ее Императорского высочества Великой княжны Татьяны Николаевны // Югобеженец. - 1916. - № 14 (12 февраля). - С. 2-3.

³⁶ Sawicki M. Bohdana Kossowskiego wspomniena z pobytu w Odessie... - S. 391-398.

Наталія Діанова (Одеса, Україна)

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІЄПІСКОПА ХЕРСОНСЬКОГО І ТАВРІЙСЬКОГО ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА)

Студіювання історії православної церкви впродовж XIX - XXI ст. не залишили поза увагою проблему діяльності ієрархів Південної України. В історичній літературі з'явилися дослідження, які стосувалися окремих персоналій, насамперед Херсонсько-Таврійського архієпископа Інокентія (Борисова). Їх авторами здебільшого були історики церкви XIX ст., які на основі принципів позитивізму досліджували різні віхи його багатовекторної діяльності. Розширення джерельної бази з церковної проблематики на сучасному етапі розвитку історичної науки сприяло активізації подальших студій з даної проблематики.

У Державному архіві Одеської області матеріали, що стосуються діяльності Інокентія (Борисова), відклалися в трьох фондах: «Херсонська духовна консисторія» (Ф. 37), «Одеське товариство історії і старожитностей» (Ф. 93) та в особовому фонді «Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський» (Ф. 167). Найбільший комплекс архівних джерел єпархіального рівня зберігається у фонді «Херсонська духовна консисторія» (Ф. 37), який не рахуючи літерних, налічує 17 описів документів, які охоплюють 1752-1919 рр., хоч деякі з них відносяться й до більш пізнього періоду, і близько 6 200 одиниць зберігання. Там знаходиться значна кількість документальних матеріалів, які дають змогу репрезентувати різні напрями діяльності православного духовенства в XIX ст. Проте він є менш інформативним щодо діяльності Інокентія (Борисова). Певну інформацію про архієрея знаходимо в справі 1797 «Про смерть Преосвященного Інокентія, архієпископа Херсонського 26 травня 1857 р.», де відклалися діловодна документація Херсонської духовної консисторії. Зокрема, розпорядження обер-прокурора Св. Синоду секретарю консисторії від 10 червня 1857 р. написати доповідну записку про останні дні життя архієпископа, починаючи від його від'їзду з Криму. Вона мала включати детальну інформацію про кожний день життя Владика після повернення до Одеси, його передсмертні розпорядження, накази і слова. За дорученням секретаря Херсонської духовної консисторії така записка була написана скарбничим архієрейського будинку архімандритом Дионісієм¹.

Усі папери, кабінет і бібліотека Інокентія після його смерті були опечатані до розпорядження Св. Синоду. Лише 29 липня 1857 р. на ім'я єпископа Херсонського і Таврійського Димитрія (Муретова) із управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора надійшло повідомлення, що у відповідності з рішенням Св. Синоду від 10 лютого 1857 р. призначена комісія для розбору паперів і книг покійного Інокентія, до якої увійшов колезький асесор М. Палаузов². У 1887 р. він подарував Імператорській публічній бібліотеці збірку листів, адресованих Інокентію, яка залишилась йому в спадок від архієпископа. Вона складалася з дев'яти томів і налічувала 2 948 листів та повідомлень і становила 3 068 одиниць зберігання. Переважна більшість із них до цього часу знаходиться у фондах Відділу рукописів Російської Національної бібліотеки, де зберігається епістолярна спадщина Інокентія (Борисова)³.

Архієпископ користувався заслуженим авторитетом серед науковців. Підтвердження цього є розпорядження Імператорської Академії наук про написання біографічної записки про покійного академіка Інокентія (Борисова) Макарію (Булгакову) - на той час тамбовському єпископу (в подальшому Київському митрополиту). Він у листі до архієпископа Димитрія (Муретова), датованим 10 жовтня 1857 р., попросив надіслати із Херсонської духовної консисторії копію послужного списку Владики і запропонував колишнім його учням із Київської духовної академії (*дали* - КДА), які були священнослужителями в єпархії, надіслати свої спогади та рукописи його академічних лекцій. Відповідь була позитивною. Свої спогади про архієрея зголосилися написати кафедральний протоієрей І. Знаменський, професор Рішельєвського ліцею, протоієрей: М. Павловський, М. Соколов, С. Серафимов, А. Лебединцев та ієромонах Гедеон⁴. Макарій (Булгаков) підготував біографічну записку на засідання Другого відділення Академії наук по вшануванню пам'яті архієпископа, в якій відобразив деякі аспекти його діяльності⁵. Звичайно вона не могла претендувати на біографію Інокентія (Борисова). У ній бракувало інформації про життя архієпископа, на що вказали члени Академії наук. Тож постало завдання подальших пошуків матеріалів, які мали бути передані майбутньому біографу. Фактично це стало початком збору матеріалів про життя архієрея.

Одним із перших своїх спогади про Інокентія (Борисова) опублікував його колишній учень із КДА протоієрей Херсонсько-Таврійської єпархії А. Лебединцев⁶. У подальшому його приклад наслідували чисельні друзі і соратники архієпископа. Спогади очевидців значно поповнили групу наративних джерел про діяльність визначного ієрарха православної церкви.

На особливу увагу заслуговує документ, який дає можливість репрезентувати окремі напрями науково-історичної роботи Інокентія (Борисова). Активізації його історичних пошуків сприяло розпорядження Св. Синоду від 6 жовтня 1850 р. «Про укладання церковно-історичного і статистичного опису єпархії» в якості посібника для вивчення історії російської церкви. У пояснювальній записці говорилося, що одним із основних предметів духовної освіти є історія російської церкви яка є наукою, що служить важливою складовою частиною вітчизняної історії. Раніше цей предмет входив до загального курсу церковної історії, але після відкриття в 1838 р. у семінаріях окремих кафедр виникла потреба створення нового курсу по історії російської церкви, який мав викладатися в духовних навчальних закладах. До його програми мали увійти деякі події з історії церкви з детальним викладенням. З цією метою планувалося зібрати усі матеріали, які зберігалися в різних місцях духовних відомств, часто недоступних для дослідників. Єпархіальному єпископу доручалося скласти повну історію і статистичний опис ввіреної йому єпархії на основі джерел, які зберігалися в архівах і бібліотеках Консисторії, соборів і монастирів. Для виконання цієї роботи в Херсонській і Таврійській єпархії 13 грудня 1850 р. створено спеціальний Комітет на чолі із архієпископом, який складався із чотирьох членів і діловода (секретаря). До нього увійшли присутні Консисторії: ректор Херсонської духовної семінарії архімандрит Парфеній, ключар, ректор Одеських училищ протоієрей І. Знаменський, професор духовної семінарії протоієрей С. Серафимов і протоієрей Г. Попруженко. Діловодом призначено професора церковної історії Маркіана Гребинського. Члени комітету мали здійснити серйозну наукову роботу, яка полягала у пошуках матеріалів і джерел для повної реконструкції історії Херсонської і Таврійської єпархії⁷.

Поліпшенню евристичної роботи членів комітету сприяла реорганізація архіву Херсонської Духовної консисторії, яку здійснено за розпорядженням архієпископа від 20 грудня 1854 р.⁸ Процес реконструкції архіву розпочався ще в 1845 р. його попередником - Гавриїлом (Розановим), але тоді, попри усі зусилля секретаря архіву Васильєва, він не увінчався успіхом. Лише в 1855 р. вдалося усі справи пронумерувати і систематизувати у відповідності зі Статутом Консисторії. Тоді ж за абеткою було складено загальний реєстр, що давало можливість легко віднайти будь-яку справу. Впорядковано метричні книги, сповідальні розписи та формулярні списки, які розкладено за територіальним принципом у хронологічному порядку, що значно полегшувала роботу дослідників.

Досить репрезентативним для зазначеної проблематики є «Особовий фонд. Інокентій - архієпископ Херсонський і Таврійський», де відкритіся документальні матеріали про наукову діяльність архієрея. Цінність становить документ, який стосується праці Інокентія (Борисова) «Голгофа или последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа». Варто зазначити,

що це один із перших науково-літературних творів Інокентія, за який він у 1829 р. отримав науковий ступінь доктора богослов'я. При його написанні автор застосував новий - історико-археологічний метод, чим значно випередив свій час. Спочатку ця праця була опублікована в богословському академічному журналі «Христианское чтение» і викликала небувалий інтерес у суспільстві й недобррозичливу оцінку Св. Синоду й Московського митрополита Філарета (Дроздова), які звинувачували професора в неологізмі. Попри те, що цей твір став кращим здобутком християнської богословської літератури XIX ст., незабаром його заборонили. Застосування Інокентієм (Борисовим) нового, мало зрозумілого в Росії історико-археологічного методу, викликало сліпу підозрілість вищої церковної ієрархії і переслідування цензури⁹.

Згодом Філарет (Дроздов) у листі до Інокентія, датованим 26 лютого 1835 р. запевняв, що жодним чином не збирається переслідувати його за погляди, викладені у написаних роботах, а в 1841 р. навіть пропонував повторно перевидати «Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа», відзначаючи важливість даного твору¹⁰.

Інокентій планував вдосконалити свою працю, а для цього побувати на святих місцях, де проходило земне життя Спасителя. Ця подорож була його найбільшим бажанням, яке в силу різних причин так і не було реалізованим. Перероблений і вдосконалений твір архієпископ показував своєму другу - професору М. Максимовичу в 1840 р., перед тим, як мав відвезти його на цензуру до Філарета (Дроздова)¹¹.

Лише 18 листопада 1842 р. Владика отримав відповідь із Санкт-Петербурзького Комітету Духовної Цензури, де розглядався його рукопис «Голгофа или последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа», з підписом протоієрея Андрія Райновського. У ній зазначалося, що в рукописі є значна кількість місць, які вимагають уточнення, доповнення і виправлення. Комітет висловив щонайменше 26 концептуальних зауважень до тексту роботи і повернув рукопис автору на доопрацювання¹². Остаточний варіант роботи Інокентія (Борисова) під назвою «Последние дни земной жизни Иисуса Христа» отримав дозвіл цензури на окреме видання лише через тридцять років після першої появи в журналі «Христианское чтение».

Ця фундаментальна наукова праця архієрея отримала позитивну рецензію і схвалення переважної більшості духовенства та науковців, які розглядали Інокентія (Борисова) як великого проповідника і серйозного науковця, твори якого значно збагатили історичну та богословську науку.

Як свідчать документальні матеріали, визначна наукова діяльність Інокентія (Борисова) була відзначена провідними науковими інституціями, які обрали його своїм почесним членом. Серед них: Імператорська Російська академія наук (1836 р.), Одеське товариство історії і старожитностей (1840 р.), Московська духовна академія (1844 р.), Товариство сільського господарства Південної України (1849 р.), Київська духовна академія (1851 р.), Імператорське Російське географічне товариство (1851 р.), Імператорське Археологічне товариство (1851 р.), Імператорський Московський університет (1855 р.) та ін.¹³

21 грудня 1843 р. Київський генерал-губернатор Д. Бібіков надіслав листа Інокентію, в якому повідомляв про дозвіл імператора на створення в Києві наукового товариства під назвою «Тимчасова комісія для розбору давніх актів» і просив прийняти звання Почесного члена Комісії, враховуючи успішні історичні дослідження архієрея¹⁴. Слід зазначити, що ідея створення Київського товариства історії і старожитностей слов'яно-руських у 1841 р. належали М. Максимовичу й Інокентію (Борисову). Її підтримали члени гуртка любителів історії. Був написаний проект програми товариства і його Статут, які були відправлені до Петербурга. Але навесні 1841 р. Інокентій, за рішенням Св. Синоду, змушений був залишити Київ не дочекавшись офіційного рішення уряду. Лише в травні 1843 р. надійшло височайше повеління про заснування при Київському генерал-губернаторі наукової установи, але вже під іншою назвою.

На наукову діяльність Інокентія (Борисова) та його співпрацю з Одеським товариством історії і старожитностей (*далі - ОТИС*), вказують документи, що відклалися у фонді «Одеське товариство історії і старожитностей» (Ф. 93). Вони стосуються проблеми вивчення та збереження визначних пам'яток давнього християнства на Кримських землях. Архієпископ писав, що його завжди цікавили пошуки старожитностей, а тому він із великим задоволенням займається археологічними дослідженнями в південному краї, який має безліч пам'яток старовини¹⁵.

Свій проект реконструкції християнських пам'яток, надісланий до Св. Синоду, Інокентій виклав у «Записке о возобновлении древних святых мест по горам Крымским». У 1850 р. він організував роботи в Криму, націлені на пошуки і відновлення давніх християнських святинь і утворення там самостійної митрополії, так званого «Російського Афону». Архівні документи, які збереглися в зазначеному фонді, дають можливість відтворити лише окремі сюжети археологічних розкопок у Херсонесі, які стосуються пошуків церкви, де прийняв хрещення князь Володимир Святославович. Інокентій, який був добре знайомий з результатами археологічних досліджень, проведених у Херсонесі в 1827 р. за наказом адмірала Грейга. Тоді були здійснені розкопки чотирьох церков, найбільша з яких мала хрестоподібний вигляд. Архієпископ підтримав гіпотезу М. Мурзакевича, згідно з якою саме ця церква була місцем хрещення князя.

Теза про прийняття християнства князем Володимиром саме в знайденій хрестоподібній церкві має досить суб'єктивний характер. Подальші розкопки на території Херсонеса дали можливість знайти залишки інших церков. Про одну з таких знахідок З. Аркас 30 березня 1851 р. повідомив М. Мурзакевича, прохаючи, щоб він довів цю інформацію до відома Інокентія (Борисова). Церкву на руїнах Херсонеса частково відкопав лейтенант Шемякін, який самочинно шукав цінні старожитності. Ця церква знаходилась на відстані 120 сажнів від хрестоподібної, біля самого моря. Попереднє обстеження свідчить, що вона за своїми розмірами і внутрішнім убранством значно перевищувала ту, яку планував відбудувати архієпископ. Попри невелике положення та значне зруйнування знайденої церкви, З. Аркас вважав, що важко буде вирішити, в якій із них насправді хрестився князь Володимир. Разом із рапортом, він надіслав до ОПС складений ним план церкви, малюнки знайдених там фресок і уламки мармуру¹⁶.

У 1853 р. під керівництвом графа О.С.Уварова, який з дозволу Інокентія здійснював археологічні розкопки в Херсонесі, була відкопана велика і багата базиліка, що знаходилась біля самого берега моря. Про це відразу повідомив архієпископа Інокентія ігумен Василь. Він писав, що граф О.С.Уваров 7 листопада почав розкопки, в результаті яких майже відразу знайшов верхівки мармурових колон і уламки деяких постаментів¹⁷.

Зазначені знахідки ніяким чином не вплинули на наміри Інокентія (Борисова). Згідно з його розпорядженням відбулися розкопки фундаменту хрестоподібної церкви, проведені ієромонахом кіновії Василем (Юдіним) спільно із членами ОПС М. Мурзакевичем і З. Аркасом, які зняли план цієї церкви та житлових приміщень, що знаходились поруч. Наслідком проведеної роботи стала доповідна записка М. Мурзакевича про відбудову Херсонеської церкви, де на основі власних польових досліджень і залученої літератури, обгрунтовано належність хрестоподібної церкви до стародавніх християнських храмів. Незаперечним доказом слугували внутрішня архітектура приміщення та залишки фундаменту. Автор був впевнений, що хрестоподібна церква в Херсонесі була соборною, про що свідчать прибудовані покої. Вона була названа в честь одного з перших проповідників християнства в Херсонесі Таврійському (310 р.) єпископа Василя. М. Мурзакевич вважав, що саме в цій церкві прийняв хрещення князь Володимир і відбудувати її необхідно в строгій відповідності до її первісного вигляду¹⁸. Виконуючи доручення Інокентія, єпархіальний архітектор Отто та М. Мурзакевич розробили проект реконструкції храму, який архієпископ у 1853 р. особисто представив на розгляд Синоду.

Ще одним підтвердженням достовірності запропонованої версії про місце хрещення князя Володимира стала знахідка фундаменту великого будинку, який стояв праворуч від хрестоподібної церкви, та стіни з перегородками за вівтарем. Це давало підставу стверджувати, що були відкопані царський терем і царицина палата, які знаходились там у відповідності з літописом. Про це відкриття 6 листопада 1853 р. написав Інокентію ігумен Василь (Юдін), який був довіреною особою архієпископа в Херсонесі. До свого повідомлення Василь додав складений ним план розкопок і виконаних робіт по відбудові хрестоподібної церкви¹⁹.

Документальні матеріали, які дають можливість більш повно висвітлити процес реконструкції церкви, освяченої в ім'я князя Володимира, та інших християнських пам'яток Криму зберігаються у Відділі рукописів Російської Національної Бібліотеки та Державному архіві Автономної Республіки Крим.

Таким чином, масив документів, виявлених у фондах Держархіву Одеської області є важливим підґрунтям для дослідження наукової діяльності архієпископа Інокентія (Борисова).

Вони дозволяють репрезентувати окремі сюжети багатовекторної наукової роботи архієрея: його історичну діяльність, співпрацю з ОІС, вивчення та збереження християнських пам'яток на теренах Херсонсько-Таврійської єпархії.

- ¹ Держархів Одеської області (ДАОО). - Ф. 37 (Херсонська духовна консисторія). - Оп. 1. - Спр. 1797. Про смерть Преосвященного Інокентія, архієпископа Херсонського 26 травня 1857 р. - Арк. 23, 30.
- ² Там само. - Арк. 38, 53.
- ³ Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки. - Ф. 313. Інокентій, архієпископ Херсонський.
- ⁴ ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Спр. 1797. - Арк. 63-65.
- ⁵ Макарий (Булгаков), митр. Биографическая записка о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук. - СПб., 1859. - Кн. 5. - С. XXXVIII - LIV.
- ⁶ Лебединцев А. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Прибавление к Херсонским Епархиальным ведомостям. - 1862. - № 1. - С. 30-63.
- ⁷ ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Спр. 1646. Про укладання церковно-історичного і статистичного опису єпархії. - Арк. 1-3.
- ⁸ ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 1. - Спр. 1749. Про впорядкування архіву Консисторії. 1854-1855 рр. - Арк. 1-6.
- ⁹ Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти: кінець XVIII - початок XX ст. - Одеса: Фенікс, 2012. - С. 90, 92.
- ¹⁰ Барсов Н.И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического : в 2 вып. / Н.И.Барсов. - Вып. 1. - СПб.: Елеонский, 1884. - С. 49-51.
- ¹¹ Максимович М.А. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. - СПб.: тип. А. Трашкеля, 1871. - С. 65-67.
- ¹² ДАОО. - Ф. 167. Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський (особовий фонд). - Оп. 1. - Спр. 3. Листування про вчену діяльність архієпископа Інокентія. 1836-1855 рр. - Арк. 3-6.
- ¹³ Там само. - Арк. 1, 2, 14, 20, 28, 33, 38.
- ¹⁴ Там само. - Арк. 7.
- ¹⁵ Там само. - Арк. - Арк. 33-37.
- ¹⁶ ДАОО. - Ф. 93. Одеське товариство історії і старожитностей. - Оп. 1. - Спр. 44. Зібрання та опис Херсонських старожитностей. 28 лютого 1844 р. - 12 грудня 1861 р. - Арк. 33-35.
- ¹⁷ Там само. - Арк. 52.
- ¹⁸ Там само. - Арк. 42-45.
- ¹⁹ Там само. - Арк. 5-51.

Оксана Іваненко (Київ, Україна)

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УНІВЕРСИТЕТУ СВ.ВОЛОДИМИРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст. ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІСТА КИЄВА

На тлі започаткованого наприкінці 1980-х - на поч. 1990-х рр. стрімкого піднесення суспільного інтересу до історії міжнародних зв'язків України невідмінно зростає значення досліджень співпраці вітчизняних університетів, як осередків культури й новітніх суспільно-політичних ідей, із провідними зарубіжними науково-освітніми центрами. Водночас процес відтворення цілісної картини історії міжнародних зв'язків навчальних закладів України ще далекий від завершення. Введення до наукового обігу нового фактологічного матеріалу з даної проблематики сприятиме розвитку концептуальних засад вітчизняної історіографії, зорієнтованих на об'єктивне висвітлення значення міжнародної співпраці науково-освітніх закладів України в історії Російської імперії, зокрема її інтеграції до європейського цивілізаційного простору, замість змалювання похмурого образу неповноцінної, унаслідок тиску російської колоніальної політики, української культури.